

Karol Kollinger

Instytut Archeologii i Etnologii PAN

ORCID 0000-0002-4362-8338

Mykoła Szarlemań i polowania Andronika I – rewizja. Przyczynek do historii ukraińskiej zoologii

Mykola Charleman and the Hunts of Andronikos I – A Revision. A Contribution to the History of Ukrainian Zoology

The paper presents the results of a reevaluation of Mykola Charleman's views on the distinction between the names *tur* (the aurochs) and *żubr* (the European bison), as well as his claim that the latter name came to designate the European bison after the extinction of the aurochs. Charleman based his argument on evidence from the Old Rus' *Latopis* and a Byzantine chronicle describing events from the mid-12th c. However, a critical review of the sources has led to the rejection of the Ukrainian zoologist's claims. An analysis of related publications and correspondence sheds light on how and when the researcher made this error. The paper further illustrates how scholars from various disciplines uncritically adopted Charleman's flawed conclusions. Finally, the study calls for new, critical analyses of Niketas Choniates's *History*, emphasizing the importance of a critical approach to evaluating the work of our predecessors.

Keywords: Mykola Charleman, Andronikos I Komnenos, Niketas Choniates, Halych, European bison, aurochs, hunting, history of zoology

Słowa kluczowe: Mykoła Szarlemań, Andronik I Komnen, Niketas Choniates, Halicz, żubr, tur, łowiectwo, historia zoologii

Ukraiński zoolog Mykoła Szarlemań (1887–1970) uważał, że na Rusi nie odróżniano żubra od tura oraz że nazwę tego drugiego, wcześniej wymarłego, przeniesiono na żubra. Dowody znajdował w latopisie i kronice bizantyjskiej, spisanej w związku z wydarzeniami z połowy XII w. Poglądy te spopularyzował Dmitrij Siergiejewicz Lichaczow (1906–1999),

filolog i literaturoznawca, w komentarzach do edycji *Powieści lat minionych*¹ i *Słowa o pułku Igora*². Wspomniał je także Władimir Władimirowicz Milkow (1951–2021), historyk filozofii i kulturoznawca, komentując w jednym z wydań *Pouczenia*, przypisywanego Włodzimierzowi II Monomachowi (zm. 1113 r.), wzmiankę o napotkaniu przez niego turów podczas łowów³. Do polskiej nauki zaś stwierdzenia te wprowadził Iwan Parnikoza, pracownik Instytutu Biologii Molekularnej i Genetyki Narodowej Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie⁴. Przywołano je także w literaturze bułgarskiej, nie podając jednak, czyjego są autorstwa⁵. Dzięki krytycznemu spojrzeniu ustalono, że poglądy Szarlemania są błędne, a mimo to wciąż powtarzane przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych. Okazało się, że wystarczyło zapytać o podstawy źródłowe⁶.

W najczęściej cytowanym artykule Szarlemania, opublikowanym w 1948 r. w czasopiśmie „Trudy Otdiela Driewnierusskoj Litieratury”, czytamy m.in.:

Tur [...] Pod tą nazwą w dawnych źródłach prawdopodobnie występują dwa gatunki dzikich byków: byk pierwotny, właściwy tur (Bos primigenius Bojan.) [...] i żubr (Bison bonasus L.). W Ukrainie jeszcze niedawno duże byki miejscami nazywano turami [...]. Nazwa ta dla byka domowego przetrwała także w zachodnich obwodach Ukrainy – na Haliczyźnie. Nazwa „żubr” w naszych źródłach prawdopodobnie nie występuje i żubra od tura, jak się wydaje, nie odróżniano. Świadczy o tym następujący fakt. Kiedy bizantyjski następca tronu Andronik Komnen przyjechał w 1154 r. do księcia halickiego Jarosława Ośmiomysła, to Jarosław razem z wielkim księciem kijowskim i innymi książętami urządzili dla swojego gościa polowanie „na tury”. W tym samym czasie historyk bizantyjski pisał na ten temat, że Andronik zabijał na Rusi „zumpry” – zwierzęta licznie występujące we wspomnianym kraju i rozmiarami większe niż niedźwiedź i lampart. Właściwe tury na Rusi Kijowskiej wymarły wcześniej, a ich nazwa została przeniesiona na żubry, które wyginęły prawdopodobnie już na początku XVII w.⁷

1 *Povest' vremennyh let, cz. 2, Priloženiâ. Stat'i i kommentarii D.S. Lihačeva*, red. V.P. Adrianova-Peretc, Moskwa, Leningrad 1950, s. 452; *Povest' vremennyh let*, red. M.B. Sverdlow, Sankt-Peterburg 1996, s. 529. W wydaniu z 1996 r. Michaił Borisowicz Swierdłow (1939–2022), historyk, uczeń Władimira Wasiljewicza Mawrodina, dodał odesłanie do hasła w pięciotomowym wydawnictwie *Ėnciklopediâ «Słowa o polku Igoreve»*, pióra filologa i literaturoznawcy Olega Wiktorowicza Tworogowa (1928–2015), zaznaczając, że czytelnik znajdzie tam informację o „turze w staroruskiej rzeczywistości, literaturze i folklorze” – *Povest' vremennyh let* 1996, s. 636. Nie jest to w pełni prawda, zwłaszcza jeśli chodzi o „staroruską rzeczywistość”, natomiast w bibliografii jest podany artykuł Szarlemania, ale Tworogow nie przywołał jego poglądów na temat tura, lecz innych autorów. Zob. O.V. Tworogov, *Tur*, [w:] *Ėnciklopediâ «Słowa o polku Igoreve»*, t. 5, red. L.A. Dmitriev, Sankt-Peterburg 1995, s. 141–142.

2 *Słowo o polku Igoreve*, red. V.P. Adrianova-Peretc, Moskwa, Leningrad 1950, s. 390–391, 440.

3 V.V. Mil'kov, *Vladimir Monomah i ego Poučenie*, [w:] *Tvoreniâ mitropolita Nikifora*, wyd. S.M. Polânskij, red. M.N. Gromov, S.M. Polânskij, Moskwa 2006, s. 444, przyp. 203.

4 I. Parnikoza, *Żubr w kulturze ukraińskiej: trudny szlak i niepewny finał*, „European Bison Conservation Newsletter” 2012, t. 5, s. 3.

5 N. Boev, Z. Boev, *Tur”t (Bos primigenius Bojanus, 1827) (Artiodactyla, Mammalia) v prirodâ i kulturata na B”lgariâ*, „ZooNotes” 2018, Supplement 5, s. 29.

6 Innej rewizji twórczości Szarlemania dokonał niedawno Aleksandr Cwelych, w związku z ponownym spojrzeniem na przedstawienie „onagra” w kijowskiej świątyni Świętej Mądrości Bożej. Zob. A. Cvelych, *Revižiâ izobraženiâ «onagra» v Severo-zapadnoj bašne Sofijskogo sobora v Kieve*, „Ruthenica” 2020, t. 16, s. 148–153.

7 N.V. Šarleman, *Iz real'nogo kommentariâ k „Słovu o polku Igoreve”*, „Trudy Otdela drevne-russkoj literatury” 1948, t. 6, s. 116–117; idem, *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, red. V. Ul'ânovskij, Kiïv 2015, s. 283 (reedycja) (jeśli nie zaznaczono inaczej, tłumaczeń dokonał autor).

Lichaczow, cytując powyższy fragment w komentarzach do edycji *Słowa o pułku Igora*, doprecyzował, że opowieść o polowaniu przez Andronika na tury na Rusi w 1154 r. znajduje się w *Latopisie hipackim*⁸. Podobnie uważała Rachil Sołomonowna Lipiec (1906–1998)⁹. Jej wątpliwości wzbudziło natomiast stwierdzenie, że chodzi o żubra, który przecież nie wymarł na początku XVII w. Zdaniem Lipiec „naturalniej jest zaufać latopisarzowi, piszącemu po rusku i dobrze obznajomionemu z miejscową fauną, a nie Bizantyjczykowi”¹⁰. Rosyjska folklorystka i etnografka przywołała też ustalenia Iosifa Wasiljewicza Dołgicha (1873–1935?), ekonomisty i agronoma, według którego w języku starosłowiańskim różniano słowa żubr i tur, na co dowód znajdował w cerkiewnosłowiańskim, starobułgarskim przekładzie Księgi Powtórzonego Prawa (14,5), w którym wystąpiły trzy nazwy: „bujwolica, tur i żubr”¹¹. Dołgich nie podał jednak, skąd zaczerpnął informacje na ten temat. Zabrakło odesłania do literatury przedmiotu lub/i informacji, o jaki dokładnie i gdzie znajdujący się kodeks chodzi¹².

W staroruskich latopisach, nie tylko *hipackim*, w ogóle nie ma wzmianki o tym, by Andronik przebywając na Rusi w 1164/1165 r., a nie 1154 r.¹³ – brał udział w polowaniach, wbrew temu, co pisali Lichaczow i Lipiec. Możliwe, że dostrzegł to Władimir Wasiljewicz Mawrodin (1908–1987). Nie napisał jednak o tym wprost i spostrzeżenie różnic w jego wykładzie wymagało porównania ze sobą treści kilku tekstów, a nie lektury np. najmłodszego lub „jedynie” tych o charakterze naukowym. Wypowiadając się w druku sześciokrotnie¹⁴ o tym, na jakiego zwierza polował Andronik, początkowo Mawrodin pisał, powołując się na artykuł Szarlemana z 1948 r., że według latopisarza był to tur, natomiast według historyka bizantyjskiego – żubr. Dodając, że prawdopodobnie tur wówczas na Rusi ginął, a jego nazwa przeszła na żubra, choć ten ostatni już wtedy nazywał się tak, jak

8 *Słowo o pułku Igorewie*, s. 391.

9 Zob. R.S. Lipiec, *Obraz drevnego tura i otgoloski ego kul'ta v bylinah*, [w:] *Slavânskij fol'klor*, red. B.N. Putilov, V.K. Sokolova, Moskwa 1972, s. 92.

10 Ibidem, s. 92, przyp. 27.

11 Ibidem, s. 93.

12 Zob. I. Dolgih, „*Mnimyj edinorog*”, *rimu i reëm*” *Vostoka, ur*” i *tur*” *Evropy, bos primigenius paleontologii*, Riga [1905], s. 50 (za pomoc w pozyskaniu skanu tej książki z Biblioteki Narodowej w Rydze serdecznie dziękuję p. Annie Sokólskiej-Majchrzak, Kierowniczce Biblioteki IAE PAN), a także uwagi pod adresem książki Dołgicha w recenzji – V. Šimkevič, T.B., I. Dolgih. *Mnimyj edinorog*, *rimu, reëm*” *Vostoka, ur*” i *tur*” *Evropy, bos primigenius paleontologii*. Izd. F. I. Treskinov. Riga 1905. Str. 85+XII tablic”. *Cěna 2 rublâ* [recenzja], „*Žurnal*” Ministerstva Narodnago Prosvěšeniâ” 1905, cz. 362, noâbr’, s. 107–108. Niedostępny pozostał jednak jego późniejszy artykuł – I.V. Dolgih, *K trehsotletiu iščeznoveniâ turov*, „*Trudy Sredne-Volžskogo Sel'sko-Hozâjstvennogo instituta*” 1929, nr 5, s. 63–218. Możliwe, że chodzi o szesnastowieczny kodeks serbski, odnotowany przez Franca Miklosicza – zob. F. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum: emendatum auctum*, Vindobonae 1862–1865, s. 1015, na którego pracę powołuje się Dołgich w związku z inną kwestią, a także Aleksandra Wostokowa – zob. A.H. Wostokov, „*Slovar' cerkovno-slavânskago âzyka*, t. 2, Sanktpeterburg” 1861, s. 237. Zob. też J.F. Brandt, *Zoogeographische und paläontologische Beiträge*, „*Zapiski Imperatorskago S. Peterburgskago Mineralogičeskago Obščestva*” ser. 2, 1867, cz. 2, s. 239.

13 Sam Szarlemań zresztą w innym miejscu podaje poprawny rok. Zob. N.V. Šarlemań, *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 573.

14 V.V. Mavrodin, *Ohota v Kievskoj Rusi*, „*Ohotnič'i prostory*” 1962, t. 18, s. 203–220; idem, „*Tur*”, „*Ŭtyj zver' i «pardus» drevnerusskich istočnikov (K voprosu ob ohotnič'ej terminologii v Kievskoj Rusi)*”, [w:] *Issledovaniâ po otečestvennomu istočnikovedeniu. Sbornik statej, posvâšennyh 75-letiu professora S.N. Valka*, red. N.E. Nosov i in., Moskwa, Leningrad 1964 (Trudy – Akademiâ Nauk SSSR. Institut istorii. Leningradskoe otdelenie, t. 7), s. 483–487; idem, *Ohota na redkih životnyh v drevnej Rusi*, „*Ohota i ohotnič'e hozâjstvo*” 1965, r. 11, nr 5, s. 57–58; idem, *Ob odnom izobraženii dikogo zverâ na freskah Sofijskogo sobora v Kieve*, [w:] *Kul'tura i iskusstvo drevnej Rusi. Sbornik statej v čest' professora M. K. Kargera*, red. M.I. Artamonov, Leningrad 1967, s. 43–49; idem, *Vo vremena Kievskoj Rusi*, „*Ohota i ohotnič'e hozâjstvo*” 1970, r. 16, nr 12, s. 36–37; idem, *O roli ohoty i rybnoj lovli v hozâjstve vostočnyh slavân*, „*Problemy otečestvennoj i vseobščej istorii*” 1976, t. 3, s. 79–86.

dziś, oraz stwierdzając, że mylił ze sobą zwierzęta nie „ówczesny mieszkaniec Rusi”, lecz „«autorzy źródeł»”¹⁵. Wkrótce leningradzki historyk odsyłał „jedynie” bezpośrednio do edycji dzieła Niketasa Choniatesa¹⁶. Kluczowe wydają się być fragmenty dwóch ostatnich artykułów. Różnią się one głównie stylistycznymi (?) poprawkami i jednym zdaniem, wyróżnionym w pierwszym cytacie kursywą, którego nie ma w młodszym tekście.

Ale wciąż nie da się uzyskać pełnego obrazu zwierząt łownych i ptaków jedynie na podstawie nielicznych źródeł pisanych. Przecież ani jedno staroruskie źródło nie zawiera wzmianki o żubrze, który był wówczas dość szeroko rozpowszechniony. Tylko Niketas Akominatos (Choniates) podaje, że cesarz bizantyjski Andronik (XII w.) polował na żubry w lasach Księstwa halickiego („Galicji”). *Ale być może i żubra, i tura nazywano wtedy turem*¹⁷.

Pełnego obrazu zwierząt łownych i ptaków nie da się jednak uzyskać jedynie na podstawie nielicznych źródeł pisanych. Na przykład żadne staroruskie źródło nie zawiera wzmianki o żubrze, który był wówczas szeroko rozpowszechniony. Tylko bizantyjski autor Niketas Akominatos (Choniates) podaje, że cesarz bizantyjski Andronik (XII w.) polował na żubry („zumpry”) w lasach Księstwa halickiego („Galicji”) ¹⁸.

W ostatnim, najmłodszym artykule, mowa jest „tylko” o polowaniu na żubra, o którym wspomina bizantyjski autor, a zdanie o możliwym nazywaniu turem zarówno żubra, jak i tura, nie zostało powtórzone. Można się jedynie domyślać, dlaczego.

Dzięki publikacjom poświęconym Szarlemanowi¹⁹, edycji jego pracy o przyrodzie dawnej Rusi²⁰ oraz wydaniu zachowanej korespondencji²¹, wiele o nim wiemy. Dysponujemy też bibliografią publikacji, choć niepełną²². W drugiej połowie lat trzydziestych ubiegłego stulecia ukraiński zoolog rozpoczął pracę nad poznaniem przyrody dawnej Rusi, analizując przedstawienia na freskach w kijowskiej cerkwi Świętej Mądrości Bożej, a także *Słowo o pułku Igora*. Według wspomnianej korespondencji to, co jako artykuł ukazało się drukiem w 1948 r., jest fragmentem obszerniejszego dzieła, które było gotowe w 1946 r. (wcześniejsza wersja spłonęła w Poznaniu w 1944 r.²³), opublikowanego jednak po raz pierwszy w 1997 r.²⁴, a ostatnio w edycji krytycznej w 2015 r.²⁵ Opracowała go, na potrze-

15 Idem, *Ohota v Kievskoj Rusi*, s. 213; idem, «*Tur*», «*lutyj zver*» i «*pardus*», s. 485.

16 Idem, *Ohota na redkih životnyh*, s. 57; zob. też idem, *Ob odnom izobraženii*, s. 47.

17 Idem, *Vo vremena*, s. 36.

18 Idem, *O roli ohoty*, s. 80–81.

19 Zob. E.G. Rešetnik, *Pamâti Nikolaâ Vasil'eviča Šarlemanâ (1887–1970)*, „*Vestnik zoologii*” 1970, nr 6, s. 87–89; L.A. Dmitriev, *N.V. Šarleman' (nekrolog)*, „*Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury*” 1971, t. 26, s. 374–378; O.M. Hohlova, *M. V. Šarleman'. Žittěvij ślah. Naukova spadšina*, Poltava 1998; V. Ul'janovskij, *Vlûblennyj v drevnosti zoolog: Nikolaj Šarleman' i ego issledovaniâ po istorii Drevnej Rusi*, [w:] N.V. Šarleman', *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, red. V. Ul'janovskij, Kiiv 2015, s. 13–114; O. Vasilûk, *Mikola Šarleman': naprovesni zapovidnoi spravi*, Kiiv 2017; I. Parnikoz, I. Zagorodnûk, *Mikola Šarleman' âk teriolog ta odin iz zasnovnikiv prirodoohoroni v Ukraïni*, „*Novitates Theriologicae*” 2022, z. 14, s. 355–358.

20 N.V. Šarleman', *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 129 i n.

21 Ibidem, s. 821 i n.

22 O.M. Hohlova, *M. V. Šarleman'*, s. 140–158; zob. też N.V. Šarleman', *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 1089.

23 Ibidem, s. 262.

24 N.V. Šarleman', *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi*, red. V.E. Borejko, komentarze V.N. Grišenko, Kiev, Moskva 1997.

25 Zob. szerzej V. Ul'janovskij, *Vlûblennyj v drevnosti*, s. 96–98 oraz idem, *Ot sostavitelâ: Arheografiâ i tekstologiiâ izdaniâ*, [w:] N.V. Šarleman', *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 115–118.

by tej publikacji, Warwara Pawłowna Adrianowa-Peretc (1888–1972), filolożka i literaturoznawczyni, wówczas kierująca Sektolem staroruskiej literatury Instytutu literatury rosyjskiej Akademii Nauk ZSRS²⁶; do Leningradu rękopis całej pracy zawiózł kopiujący wówczas w Kijowie archeolog Michaił Konstantinowicz Kargier (1903–1976)²⁷. W liście z 5 października 1947 r. Adrianowa-Peretc, która znała się osobiście z Szarlemania od kijowskich czasów gimnazjalnych²⁸, pisała, że jako redaktor „Trudów Otdiela driewnierusskoj literatury” pozwoliła sobie przygotować wyjątki w objętości wygodnej dla redakcji i prosi o ich autoryzację oraz wprowadzenie wszystkich koniecznych uzupełnień i poprawek, dodając, że dla tłumaczy *Słowa* komentarze Szarlemania to „prawdziwy skarb”²⁹. Dowiadujemy się też, że Redakcja wybrała rozdział, który dla nich – filologów – był szczególnie cenny, przez wzgląd na zawarty w nim „realny” komentarz do wzmianek o zwierzętach i ptakach w *Słowie*³⁰ (Szarlemań uważał bowiem, że fragmenty *Słowa* o zjawiskach przyrody należy odczytywać niesymbolicznie). Pozytywnie o pracy Szarlemania wypowiedział się też wspomniany już Lichaczow. W liście z 20 sierpnia 1947 r. prosił o możliwość wykorzystania nieopublikowanych ustaleń, podkreślając, że zawsze będzie zaznaczać, iż dana koncepcja jest autorstwa Szarlemania:

Po przeczytaniu Waszego artykułu poczułem, że nie mogę się nie zgodzić z niektórymi Waszymi interpretacjami. Dlatego proszę Was o pozwolenie na wykorzystanie niektórych wyjaśnień z Waszej pracy, każdorazowo zaznaczając, że są Waszym dziełem³¹.

Zacytowane zostały, jak wspomniano, w komentarzach popularnych edycji *Powieści lat minionych* i *Słowa o pułku Igora*. O tej drugiej Lichaczow pisał do Szarlemania w liście z 25 czerwca 1950 r., że w jej komentarzach „propaguje” jego artykuł opublikowany w „Trudach” w 1948 r.³²

Skąd Szarlemań zaczerpnął wiedzę o polowaniu pod Haliczem przez Andronika na tury? W opublikowanej korespondencji zwraca się uwagę, że często nie wspierał on swoich wywodów odesłaniami do literatury lub robił to ogólnie, bez wskazania konkretnej strony bądź błędnie³³. Czytając publikacje z tego okresu, warto mieć też na uwadze, że ówczesna cenzura działała prężnie. Na przykład w liście z 21 lipca 1957 r. Szarlemań prosił o usunięcie z jego pracy przypisu z odesłaniem do literatury zagranicznej³⁴. W przypadku artykułu wydanego w „Trudach” w 1948 r. nie wiemy, dlaczego w interesującym nas miejscu nie ma przypisu. Nie wyłapano też błędów merytorycznych. Nie była to wszakże pierwsza publikacja Szarlemania na dany temat. W artykule z 1940 r., w którym po raz pierwszy przedstawił wyniki analizy *Słowa o pułku Igora* „z punktu widzenia przyrodnika”,

26 A.Š. Šapoval, *Epistolarna spadšina V. P. Adrianovoï-Peretc v arhivah Ukraïni*, „Arhivi Ukraïni” 2018, nr 2–3, s. 231.

27 N.V. Šarleman', *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 720, 905.

28 Zob. A.Š. Šapoval, *Epistolarna spadšina*, s. 242.

29 Ibidem, s. 240–241; por. N.V. Šarleman', *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 847, gdzie pismo to wydane zostało jako list z lat 1947–1949, bez konkretnej daty. Nie udało się jednak wyjaśnić tej rozbieżności.

30 A.Š. Šapoval, *Epistolarna spadšina*, s. 241; por. N.V. Šarleman', *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 846.

31 Ibidem, s. 905.

32 Ibidem, s. 911.

33 Ibidem, s. 156, przyp. 64, s. 841, przyp. 22, s. 1087, przyp. 500; zob. też V. Ul'janovskij, *Ot sostavitelâ*, s. 123.

34 N.V. Šarleman', *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 823.

również możemy przeczytać odnośny fragment o turze³⁵. W porównaniu do artykułu z 1948 r., według tego Szarlemań uważał, że to tura nie odróżniano od żubra, nie ma też w nim sformułowania, że o łowach Andronika na tury „czytamy w latopisie”, jest ono jednak obecne już w tekście wydrukowanym podczas okupacji niemieckiej w 1942 r. w jednej z kijowskich gazet, dotyczącym identyfikacji autora *Słowa*³⁶. W obu natomiast Szarlemań nie napisał, że żubry wyginęły na początku XVII w. Wobec tego stwierdzenia zastrzeżenia wyraziła, jak wspomniano, Lipiec – i słusznie. Jest ono bowiem zdumiewające, tym bardziej że jeden ze starszych artykułów, opublikowany w Charkowie w 1917 r., Szarlemań poświęcił tragicznym losom żubrów białowieskich w czasie I wojny światowej i pisał, że tur wyginął na początku XVII w.³⁷, a w publikacji z 1938 r. wspominał 1627 r., w którym paść miała w Polsce ostatnia turzyca³⁸. Nie ma więc potrzeby podejrzewać go o błędną wiedzę na ten temat. Kwestię tę dostrzegł również Lichaczow, ale rozwiązał sytuację, dopowiadając, że żubr wymarł na początku XVII w. „w Ukrainie”³⁹. Być może wynikało to ze znajomości rękopisu całej pracy Szarlemania. W edycji z 2015 r. czytamy w odnośnym fragmencie, że żubr wyginął na Rusi prawdopodobnie na początku XVII w.⁴⁰

W artykule z 1940 r. ukraiński zoolog fragment o turze zakończył odesłaniem czytelnika do pracy Nikołaja Maksimowicza Siemientowskiego (1819–1879), podobnie rzecz ma się w odpowiednim fragmencie całej pracy według edycji z 2015 r.⁴¹ W 1857 r. ukazała się drukiem, wcześniej opublikowana jako artykuł, osiemnastostronicowa broszura pt. *Skazanie o lovah' velikih' knâzev kievskih'*, z notą, że jest to „Sočinenie Člena-Sotrudnika Imperatorskago Russkago Geografičeskago i Člena-Korrespondenta Imperatorskago S. Peterburgskago Arheologičesko-Numizmatičeskago Obšestv' Nikolaâ Sementovskago” Sementovskago („Praca Członka-Współpracownika Cesarskiego Rosyjskiego Geograficznego i Członka-Korespondenta Cesarskiego S. Petersburgskiego Archeologiczno-Numizmatycznego Towarzystwa Nikołaja Siemientowskiego”). Na wskazanej przez Szarlemania stronie 17 możemy przeczytać, że gdy Andronik przyjechał do księcia halickiego Jarosława, to uczestniczył w łowach na tury. Według Siemientowskiego Andronikowi tak bardzo miały się

35 M. Šarlemań, „*Slovo o polku Igoreve*” z poglądu prirodznavcâ, „Visti Akademii Nauk Ukraïns'koï Radâns'koï Socialističnoï Respubliki” 1940, nr 2, s. 53–54; przedruk: idem, *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 271 i tamże przyp. 272.

36 M.V. Šarlemań, *Hto buv avtorom „Slova o polku Igoreve”?*, „Nove Ukraïns'ke Slovo” 15.02.1942, nr 36 (51), s. 4; zob. też N.V. Šarlemań, *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 36. Również w edycji z 2015 r. w odnośnym fragmencie czytamy: „jak o tym napisał nasz latopisarz”. Zob. ibidem, s. 163.

37 Šarlemań, *Posłédnie dni evropejskago zubra*, „Bûlleteni Har'kovskago obšestva lûbitelej prirody” 1917, r. 6, nr 1, s. 16 (za pomoc w pozyskaniu skanu tego artykułu z Biblioteki Instytutu Zoologii NANU w Kijowie serdecznie dziękuję pracownikom Biblioteki Muzeum i Instytutu Zoologii PAN w Warszawie oraz dr. Rusłanowi Sałamatinowi). Zob. też N.V. Šarlemań, *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 556.

38 Za: ibidem, s. 603.

39 *Slovo o polku Igoreve*, s. 391.

40 N.V. Šarlemań, *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 163, zob. też ibidem, s. 556. W nowszej literaturze przesuwają się ten fakt na XVIII stulecie. Zob. Ī. Parnikoza, V. Sesin, V. Borejko, *Zubr (Bison bonasus L.) v Ukraïni: istoriâ, s'ogodennâ ta perspektivi zberezennâ*, „Praci Teriologičnoï školi” 2010, t. 10, s. 138. Nie wiemy natomiast, kiedy w Europie Wschodniej wymarł tur. Ustalenia archeozoologów wskazują jednak, według dostępnej literatury, że mogło to nastąpić później niż przed 1165 r. Zob. V.I. Zubareva, *Fauna Kîeva 1000 let nazad*, „Priroda” 1940, r. 29, nr 8, s. 83, 84; V.I. Calkin, *Novaâ nahodka ostatkov pervobytnogo byka v SSSR*, „Bûlleten' Moskovskogo Obšestva Ispytatelej Prirody” Novaâ seriâ, 1952, r. 123, Otdel biologičeskij, t. 57, z. 2, s. 81; V.Ī. Bibikova, N.G. Timčenko, *Rešt'ki tura iz seredn'ovičnijh poselen' Ukraïni*, „Zbirnik prac' zoologičnogo muzeu Instytutu zoologii AN URSR” 1971, t. 34, s. 120–125; N.G. Timčenko, *K istorii ohoty i životnovodstva v Kievskoj Rusi (Srednee Podneprov'e)*, Kiev 1972, s. 23; V.I. Bibikova, N.G. Belan, *K istorii ohotnič'ego promysla na Ukraïni*, „Vestnik zoologii” 1983, nr 6, s. 19.

41 N.V. Šarlemań, *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 163.

spodobać książęce łowy, że wprowadził je w swojej ojczyźnie, a grecki historyk, opowiadając o tych wydarzeniach, napisał, że Andronik „przebywając w Rosji, zabijał zumpry”⁴². Jak się wydaje, broszura Siemientowskiego jest „źródłem”, które spożytkował w danej kwestii Szarlemań, a na *Historię Niketasa Choniatesa* nie powołuje się bezpośrednio w innym tekście, lecz korzysta z niej za pośrednictwem artykułu Michaiła Prisiółkowa⁴³. Być może redakcja „Trudów” usunęła odesłanie do pracy Siemientowskiego, uznając, że jest ono zbędne w danym miejscu bądź niewłaściwe.

Siemientowskij nie napisał jednak, że o łowach Andronika na tury czytamy w latopisie i nie udało mi się ustalić, skąd czerpał wiedzę na ten temat, w przypisie natomiast odesłał czytelnika do dzieł Nikołaja Karamzina (1766–1826) oraz Nikołaja Arcybaszewa (1773–1841). Ten drugi pisze niemało o Androniku, jednak ani słowem o polowaniu na tury czy żubry⁴⁴. Karamzin, w drugim tomie swojej *Historii Państwa Rosyjskiego*, w wydaniu z 1833 r., którym posłużył się Siemientowskij, napisał, że według greckiego historyka Andronik zabijał na Rusi żubry i dodał: „Żubrem nazywano u Słowian dzikiego byka, bawoła: zob. Księga Powtórzonego Prawa 14,5”⁴⁵. Powołał się zatem na podział zwierząt na czyste i nieczyste. Nie odesłał wszakże do konkretnego wydania/przekładu Biblii. W tzw. Biblii Elżbietańskiej, jak i późniejszym przekładzie synodalnym, nazwą żubr oddano, jak się wydaje, greckie określenie *púgargos* (gatunek antylopy?), a nie *boúbalos*. Natomiast zgodnie z innymi identyfikacjami można by także oddać tym terminem nazwę *tragélfos* (kozłojeleń?)⁴⁶. Nie wiemy, czy Karamzin znał średniowieczne tłumaczenia, natomiast Izmait Sriezniewskij odnotował jednoczesne użycie nazw „tur” i „żubr” w przekładzie odnośnego fragmentu Księgi Powtórzonego Prawa w rękopisie z połowy XIV w., z Ławry Troicko-Siergijewskiej⁴⁷. Być może należy w tym jednak widzieć dowód na odróżnianie od siebie tych dwóch zwierząt na Rusi w średniowieczu⁴⁸. Inna rzecz, że w przekazach staroruskich żubr nie jest wzmiankowany, przynajmniej pod tą nazwą, która wcześniej poświadczona jest w źródłach bizantyjskich⁴⁹.

Nie jest wykluczone, że jakiś wpływ na twórczość zarówno Siemientowskiego, jak i Karamzina miał spór o tożsamość gatunkową żubra i tura, obecny w europejskiej zoologii przez większość XIX w. Uważa się, że rozstrzygnięcie – mające miejsce w 1876 r.⁵⁰ – zawdzięczamy Augustowi Wrześniowskiemu (1836–1892), profesorowi zoologii na

42 N.M. Sementovskij, *Skazanie o lovah" velikih" knázej kievskih"*, S.-Peterburg" 1857, s. 17.

43 N.V. Šarlemań, *Priroda i lúdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, s. 552, 573, przyp. 113; M. Priselkov, *„Slovo o polku Igoreve” kak istoričeskij istočnik*, „Istorik-marksist” 1938, nr 6 (70), s. 112–133.

44 [N.S. Arcybašev], *Pověstvovanie o Rossii*, t. 1, Moskva 1838, s. 178, przyp. 1108, 1109.

45 [N. Karamzin], *Istoriâ Gosudarstva Rossijskago*, t. 2, Sanktpeterburg" 1833, przyp. 352.

46 Zob. H. Prell, *Tarandus und Tragelaphus. Ein Beitrag zur Jagdtierkunde des klassischen Altertums*, „Zoologische Jahrbücher” 1942, t. 75, s. 212 i n.; por. *Septuaginta czyli grecka Biblia Starego Testamentu z księgami deuterokanonicznymi, apokryfami żydowskimi oraz onomastykonem*, przeł. i wyd. R. Popowski, Warszawa 2014, s. 236; K. Morta, *Lista czystych przeżuwaczy w Pwt 14,5 w przekładzie Septuaginty*, „Verbum Vitae” 2021, t. 39, nr 3, s. 661–683.

47 I.I. Sreznnevskij, *Materialy dlâ slovarâ drevne-russkago âzyka po pis'mennym" pamâtnikam"*, t. 1, Sanktpeterburg" 1893, t. 1, szp. 998; o rękopisie zob. szerzej idem, *Svêdênâ i zamêtki o maloizvêstnyh" i neizvêstnyh" pamâtnikah"*, Sanktpeterburg" 1881 (Sbornik" Otdêleniâ i russkago âzyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk" t. 22, nr 5).

48 por. J.F. Brandt, *Zoogeographische und paläontologische Beiträge*, s. 239.

49 *Iacobi Morellii bibliothecae regiae divi Marci Venetiarum custodis bibliotheca manuscripta Graeca et Latina*, t. 1, Bassani 1802, s. 59, także H. Prell, *Tarandus und Tragelaphus*, s. 230.

50 Zob. A. Wrześniowski, *O turach w Europie, zwłaszcza w Polsce*, „Ateneum. Pismo Naukowe i Literackie” 1876, t. 1, z. 2, s. 299–330. Także: idem, *Studien zur Geschichte des polnischen Tur (Ur, Urus, Bos primigenius Bojanus)*, „Zeitschrift für Wissenschaftliche Zoologie” 1878, t. 30 – Supplement, s. 493–555.

Cesarzskiemu Uniwersytecie Warszawskiemu, który dowiódł, wykorzystując m.in. dokumenty starostwa sochaczewskiego, że w Polsce żyły nie tylko żubry, ale do XVII w. także tury. „Wykazał [on bowiem – przyp. K.K.] jasno niedorzeczne mniemania niektórych przyrodników, poczytujących żubra i tura za jedno i to samo zwierzę”⁵¹ i położył w ten sposób „w zasadzie kres «Wojnie Stuletniej» o tura”⁵². Mimo to w swoich *Materiałach* Sriezniewskij podał, że żubr to urus⁵³, tur zaś to żubr, choć ze znakiem zapytania⁵⁴. Warto to odnotować, gdyż także w nowszej literaturze można spotkać pozbawione krytycznego komentarza odesłania do tych haseł⁵⁵.

Kluczowy argument na rzecz tezy, że na Rusi żubra nie odróżniano od tura oraz że nazwę tego drugiego, wcześniej wymarłego, przeniesiono na żubra – wzmianka w latopisie o łowach na tura, zorganizowanych przez książąt ruskich dla Andronika I Komnena, jest natomiast błędem – zaistniałym „namacalnie” w artykule Mykoły Szarlemania, opublikowanym w 1942 r. (w tym z 1940 r. napisał on zaś „tylko”, najpewniej za Siemientowskim, że gdy Andronik przyjechał do księcia halickiego Jarosława, to uczestniczył w łowach na tury, nie wskazując latopisu jako źródła). Pomyłki tej nie wyłapali w 1947/1948 r. redaktorzy „Trudów Otdieła driewnierusskoj litieratury” i była bezkrytycznie powtarzana przez innych autorów, a niektórzy nawet uzupełniali wywód, że chodzi o *Latopis hipacki* (Lichaczow, Lipeć). Inną drogą podążył Mawrocin, który jednakże nie napisał, że dostrzegł błąd w wywodach Szarlemania dotyczących podhalickich polowań Andronika.

W *Latopisie hipackim* pod 6673 r. (1164/1165 r.) czytamy o pobycie Andronika u Jarosława Ośmiomysła w Haliczu, lecz ani słowa o uczestniczeniu tamże przez niego w polowaniach czy łowach⁵⁶. Nie znajdziemy nic ponadto na ten temat w młodszych kodeksach latopisarskich. Informację o wspólnych polowaniach Andronika i władcy Halicza zawdzięczamy natomiast Niketasowi Choniatesowi (ok. 1155–1215), bizantyjskiemu kronikarzowi, który w swojej *Historii* nie ma napisać o Androniku i jego rządach, a także czasach je poprzedzających⁵⁷. Przekaz ten wymaga wszakże nowej, krytycznej analizy. To, że Andronik polował pod Haliczem na żubry⁵⁸, jest bowiem interpretacją przekazu

51 Z. Gloger, *Białowieża*, Warszawa 1907, s. 32.

52 T. Roskosz, W. Empel, *Udział Bojanusa w sporze o żubra i tura*, [w:] L.H. Bojanus, *De uro nostrate eiusque sceleto commentatio. Rozważania nad żubrem i jego kością*, oprac. T. Roskosz, W. Empel, Wrocław, Warszawa, Kraków 1965 (Memorabilia Zoologica, 14), s. 159.

53 I.I. Sriezniewskij, *Materiały dla słowarâ drevne-russkago âzyka po pis'mennym pamâtnikam*, t. 1, Sanktpeterburg 1893, s. 998.

54 Idem, *Materiały dla słowarâ drevne-russkago âzyka po pis'mennym pamâtnikam*, t. 3, Sanktpeterburg 1912, s. 1038.

55 Zob. S. Gerberštejn, *Zapiski o Moskwii. V dwuh tomah*, red. A.L. Horoškevič, t. 2, *Stat'i, kommentarij, priloženiâ, ukazatel'i, karty*, Moskwa 2008, s. 458, przyp. 822, 823.

56 *Ipaťevskaâ lětopis'*, wyd. A.A. Šahmatov, S.-Peterburg 1908 (Polnoe Sobranie Russkikh Lětopisej, t. 2), s. 524.

57 Zob. w nowszej literaturze: H.J. Magoulas, *Andronikos I Komnenos: A Greek Tragedy*, „Byzantina Symmeikta” 2011, t. 21, s. 101–136; T. Labuk, *Andronikos I Komnenos in Choniates' History: A Trickster Narrative?*, [w:] *Storytelling in Byzantium. Narratological approaches to Byzantine texts and images*, red. C. Messis, M. Mullett, I. Nilsson, Uppsala 2018 (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia, t. 19), s. 263–285. Por. w pracach Oktawiusza Jurewicza: *Pobyty Andronika Komnenosa na Rusi Halickiej*, „Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN” 1961, r. 4, z. 5 (22), s. 49–52 oraz *Andronik I. Komnenos*, Warszawa 1962, s. 76. W związku z nimi warto przeczytać także recenzję z niemieckiego wydania biografii Andronika. Otto Kresten słusznie zwrócił w niej uwagę, m.in., że autor wykorzystał niemal bezkrytycznie opowieść Niketasa o swoim bohaterze i w książce nie ma śladu próby dostrzeżenia przemyślanego sposobu przedstawienia postaci czy wydarzeń. Zob. O. Kresten, *Oktawiusz Jurewicz, Andronikos I. Komnenos*. Amsterdam, A. M. Hakkert 1970. 159 S., 1 Stammtafel [recenzja], „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik” 1971, t. 20, s. 330.

58 Tekst gr.: *Nicetae Choniatae historia*, red. I.A. van Dieten, t. 1, *Praefationem et textum continens*, Berlin 1975 (Corpus fontium historiae Byzantine, 11,1: Ser. Berolinensis), s. 132 (w. 20), s. 333 (w. 45–60). Przekłady: O City

źródłowego, obecną w literaturze przedmiotu w XIX w.⁵⁹ i również bezkrytycznie powtarzaną.

Powyższe ustalenia pozwalają też wyjaśnić i lepiej zrozumieć fragment powtarzający się w pracach Mykoły Kotljar (1932–2021). Ukraiński historyk i numizmatyk traktował, jak można sądzić, udział Andronika w polowaniach na tury podczas pobytu na Rusi jako fakt historyczny, pisał bowiem bez odesłania do źródła czy literatury przedmiotu: „Andronik zaprzyjaźnił się z Jarosławem, brał udział w jego ucztach i «łowach», szczególnie wyróżniając się w niebezpiecznym polowaniu na tury”⁶⁰. Teraz możemy przynajmniej podejrzewać, że jednym ze „źródeł” mógł być tutaj artykuł Szarlemania i wiemy, że w rzeczywistości mamy do czynienia z faktem historiograficznym. Postulat krytycznego korzystania z dorobku poprzedników natomiast może wydawać się truizmem, warto jednak o nim nie zapominać.

Bibliografia

Źródła drukowane

Byzantinorossica. Svod vizantijskich svidetel'stv o Rusi, t. 2, *Narrativnye pamâtniki*, wyd. M.V. Bibikov, Moskva 2009.

Iacobi Morellii bibliothecae regiae divi Marci Venetiarum custodis bibliotheca manuscripta Graeca et Latina, t. 1, Bassani 1802.

Ipat'evskaâ lëtopis', wyd. A.A. Šahmatov", S.-Peterburg" 1908 (Polnoe Sobranie Russkikh" Lëtopisej, t. 2).

Mil'kov V.V., *Vladimir Monomah i ego Poučenie*, [w:] *Tvoreniâ mitropolita Nikifora*, wyd. S.M. Polânskij, red. M.N. Gromov, S.M. Polânskij, Moskva 2006, s. 340–452.

Niceta Coniata, *Grandezza e catastrofe di Bisanzio (Narrazione cronologica)*, t. 1 (ks. 1–8), wyd. A. Pontani, Mediolan 2017.

Niceta Coniata, *Grandezza e catastrofe di Bisanzio (Narrazione cronologica)*, t. 2 (ks. 9–14), wyd. A. Pontani, Mediolan 1999.

Nicetae Choniatae historia, red. I.A. van Dieten, t. 1, *Praefationem et textum continens*, Berlin 1975 (Corpus fontium historiae Byzantine, 11,1: Ser. Berolinensis).

O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniâtēs, tłum. H.J. Magoulias, Detroit 1984.

Povest' vremennyh let, red. M.B. Sverdlov, Sankt-Peterburg 1996.

Povest' vremennyh let, cz. 2, *Priloženîâ. Stat'i i kommentarii* D.S. Lihačeva, red. V.P. Adrianova-Peretc, Moskva, Leningrad 1950.

of Byzantium, Annals of Niketas Choniâtēs, tłum. H.J. Magoulias, Detroit 1984, s. 75, 184; *Byzantinorossica. Svod vizantijskich svidetel'stv o Rusi*, t. 2, *Narrativnye pamâtniki*, wyd. M.V. Bibikov, Moskva 2009, s. 500, 502–503; *Vizantijskie istočniki*, wyd. M.V. Bibikov, Moskva 2010 (Drevnââ Rus' v svete zarubežnyh istočnikov. Hrestomatiâ, t. 2), s. 281, 282; Niceta Coniata, *Grandezza e catastrofe di Bisanzio (Narrazione cronologica)*, t. 1 (ks. 1–8), wyd. A. Pontani, Mediolan 2017, s. 275; idem, *Grandezza e catastrofe di Bisanzio (Narrazione cronologica)*, t. 2 (ks. 9–14), wyd. A. Pontani, Mediolan 1999, s. 261.

59 J.F. Brandt, *Zoogeographische und paläontologische Beiträge*, s. 167.

60 N.F. Kotlâr, *Strategiâ oborony galickimi i volynskimi knâz'âmi gosudarstvennyh rubežej v XII v.*, „Vizantijskij vremennik" 2006, t. 65 (90), s. 74; por. z niewielkimi zmianami stylistycznymi: idem, *Ceremonial, ètiket i razvlečeniâ knâžeskogo dvora Romanovičej*, „Drevnââ Rus'. Voprosy medievistiki" 2007, nr 2 (28), s. 32 oraz idem, *Galickaâ tradiciâ v Kievskom svode XII v.*, „Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy" 2011, s. 267.

Septuaginta czyli grecka Biblia Starego Testamentu z księgami deuterokanonicznymi, apokryfami żydowskimi oraz onomastykonem, przeł. i wyd. R. Popowski, Warszawa 2014.

Sigizmund Gerberštejn, *Zapiski o Moskovii. V dvuh tomah*, red. A.L. Horoškevič, t. 2, *Stat'i, kommentarij, priloženîa, ukazateli, karty*, Moskva 2008.

Slovo o polku Igoreve, red. V.P. Adrianova-Peretc, Moskva, Leningrad 1950.

Vizantijskie istočniki, wyd. M.V. Bibikov, Moskva 2010 (*Drevnââ Rus' v svete zarubežnyh istočnikov. Hrestomatiâ*, t. 2).

Źródła prasowe

Šarleman' M.V., *Hto buv avtorom „Slova o polku Igoreve”?*, „Nove Ukraïns'ke Slovo” 15.02.1942, nr 36 (51), s. 4.

Literatura przedmiotu

[Arcybašev N.S.], *Pověstvovanie o Rossii*, t. 1, Moskva 1838.

Bibikova V.I., Belan N.G., *K istorii ohotnič'ego promysla na Ukraine*, „Vestnik zoologii” 1983, nr 6, s. 16–20.

Bibikova V.I., Timčenko N.G., *Reštki tura iz seredn'ovičnih poselen' Ukraïni*, „Zbîrnik prac' zoologičnogo muzeû Ľnstitutu zoologii AN URSR” 1971, t. 34, s. 120–125.

Boev N., Boev Z., *Tur't (Bos primigenius Bojanus, 1827) (Artiodactyla, Mammalia) v prirodâ i kulturata na B'lgariâ*, „ZooNotes” 2018, Supplement 5, s. 1–116.

Brandt J.F., *Zoogeographische und paläontologische Beiträge*, „Zapiski Imperatorskago S. Peterburgskago Mineralogičeskago Obščestva” ser. 2, 1867, cz. 2, s. 33–290.

Calkin V.I., *Novaâ nahodka ostatkov pervobytnogo byka v SSSR*, „Bûlleten' Moskovskogo Obščestva Ispytatelej Prirody” Novaâ seriâ, 1952, r. 123, Otdel biologičeskij, t. 57, z. 2, s. 81–83.

Cvelyh A., *Reviziâ izobraženîâ «onagra» v Severo-zapadnoj bašne Sofijskogo sobora v Kieve*, „Ruthenica” 2020, t. 16, s. 148–153.

Dmitriev L.A., N.V. Šarleman' (nekrolog), „Trudy Otdela Drevnerusskoj Literatury” 1971, t. 26, s. 374–378.

Dolgiĥ I.V., *K trehsotletîû isčeznovenîâ turov*, „Trudy Sredne-Volžskogo Sel'sko-Hozâjstvennogo instituta” 1929, nr 5, s. 63–218.

Dolgiĥ Ľ., *Mnimyj edinorog”, rimu i reêm” Vostoka, ur” i tur” Evropy, bos primigenius paleontologii*, Riga [1905].

Gloger Z., *Białowieża*, Warszawa 1907.

Hohlova O.M., M. V. Šarleman'. *Žittêvij šlah. Naukova spadšina*, Poltava 1998.

Jurewicz O., *Andronik I. Komnenos*, Warszawa 1962.

Jurewicz O., *Pobyty Andronika Komnenosa na Rusi Halickiej*, „Sprawozdania z Prac Naukowych Wydziału Nauk Społecznych PAN” 1961, r. 4, z. 5 (22), s. 49–52.

[Karamzin N.], *Istoriâ Gosudarstva Rossijskago*, t. 2, Sanktpeterburg” 1833.

Kotlâr N.F., *Ceremonial, êtiket i razvlečeniâ knâžeskogo dvora Romanovičej*, „Drevnââ Rus'. Voprosy medievistiki” 2007, nr 2 (28), s. 23–33.

Kotlâr N.F., *Galickaâ tradiciâ v Kievskom svode XII v.*, „Drevnejšie gosudarstva Vostočnoj Evropy” 2011, s. 257–275.

Kotlâr N.F., *Strategiâ oborony galickimi i volynskimi knâžâmi gosudarstvennyh rubežej v XII v.*, „Vizantijskij vremennik” 2006, t. 65 (90), s. 73–93.

- Kresten O., *Oktawiusz Jurewicz, Andronikos I. Komnenos*. Amsterdam, A. M. Hakkert 1970. 159 S., 1 Stammtafel [recenzja], „Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik” 1971, t. 20, s. 328–334.
- Labuk T., *Andronikos I Komnenos in Choniates’ History: A Trickster Narrative?*, [w:] *Storytelling in Byzantium. Narratological approaches to Byzantine texts and images*, red. C. Messis, M. Mullett, I. Nilsson, Uppsala 2018 (Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Byzantina Upsaliensia, t. 19), s. 263–285.
- Lipeč R.S., *Obraz drevnego tura i otgoloski ego kul'ta v bylinah*, [w:] *Slavânskij fol'klor*, red. B.N. Putilov, V.K. Sokolova, Moskva 1972, s. 82–108.
- Magoulias H.J., *Andronikos I Komnenos: A Greek Tragedy*, „Byzantina Symmeikta” 2011, t. 21, s. 101–136, DOI 10.12681/byzsym.1032.
- Mavrodin V.V., *O roli ohoty i rybnoj lovli v hozâjstve vostočnyh slavân*, „Problemy otečestvennoj i vseobšej istorii” 1976, t. 3, s. 79–86.
- Mavrodin V.V., *Ob odnom izobraženii dikogo zverâ na freskah Sofijskogo sobora v Kieve*, [w:] *Kul'tura i iskusstvo drevnej Rusi. Sbornik statej v čest' professora M. K. Karger*, red. M.I. Artamonov, Leningrad 1967, s. 43–49.
- Mavrodin V.V., *Ohota na redkih životnyh v drevnej Rusi*, „Ohota i ohotnič'e hozâjstvo” 1965, r. 11, nr 5, s. 57–58.
- Mavrodin V.V., *Ohota v Kievskoj Rusi*, „Ohotnič'i prostory” 1962, t. 18, s. 203–220.
- Mavrodin V.V., *«Tur», «lûtyj zver'» i «pardus» drevnerusskich istočnikov (K voprosu ob ohotnič'ej terminologii v Kievskoj Rusi)*, [w:] *Issledovaniâ po otečestvennomu istočnikovedeniu. Sbornik statej, posvâšennyh 75-letiu professora S.N. Valka*, red. N.E. Nosov i in., Moskva, Leningrad 1964 (Trudy – Akademiâ Nauk SSSR. Institut istorii. Leningradskoe otdelenie, t. 7), s. 483–487.
- Mavrodin V.V., *Vo vremena Kievskoj Rusi*, „Ohota i ohotnič'e hozâjstvo” 1970, r. 16, nr 12, s. 36–37.
- Miklosich F., *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum: emendatum auctum*, Vindobonae 1862–1865.
- Morta K., *Lista czystych przeżuwaczy w Pwt 14,5 w przekładzie Septuaginty*, „Verbum Vitae” 2021, t. 39, nr 3, s. 661–683, DOI 10.31743/vv.12902.
- Parnikoza I., *Żubr w kulturze ukraińskiej: trudny szlak i niepewny finał*, „European Bison Conservation Newsletter” 2012, t. 5, s. 79–86.
- Parnikoza Ĺ., Sesin V., Borejko V., *Zubr (Bison bonasus L.) v Ukraïni: istoriâ, s'ogodennâ ta perspektivi zberezennâ*, „Praci Teriologičnoï školi” 2010, t. 10, s. 137–149.
- Parnikoza Ĺ., Zagorodnûk Ĺ., *Mikola Šarlemań âk teriolog ta odin iz zasnovnykiv prirodoohoroni v Ukraïni*, „Novitates Theriologicae” 2022, z. 14, s. 355–358, DOI 10.53452/nt14.
- Prell H., *Tarandus und Tragelaphus. Ein Beitrag zur Jagdtierkunde des klassischen Altertums*, „Zoologische Jahrbücher” 1942, t. 75, s. 195–238.
- Priselkov M., *«Slovo o polku Igoreve» kak istoričeskij istočnik*, „Istorik-marksist” 1938, nr 6 (70), s. 112–133.
- Rešetnik E.G., *Pamâti Nikolaâ Vasil'eviča Šarlemana (1887–1970)*, „Vestnik zoologii” 1970, nr 6, s. 87–89.
- Roskosz T., Empel W., *Udział Bojanusa w sporze o żubra i tura*, [w:] L.H. Bojanus, *De uro nostrate eiusque sceletio commentatio. Rozważania nad żubrem i jego kośćcem*, oprac.

- T. Roskosz, W. Empel, Wrocław, Warszawa, Kraków 1965 (*Memorabilia Zoologica*, 14), s. 150–160.
- Sementovskij N.M., *Skazanie o lovah" velikih" knâzej kievskih"*, S.-Peterburg" 1857.
- Sreznevskij I.I., *Materialy dlâ slovarâ drevne-russkago âzyka po pis'mennym" pamâtnikam"*, t. 1, Sanktpeterburg" 1893.
- Sreznevskij I.I., *Materialy dlâ slovarâ drevne-russkago âzyka po pis'mennym" pamâtnikam"*, t. 3, Sanktpeterburg" 1912.
- Sreznevskij I.I., *Svêdênâ i zamêtki o maloizvêstnyh" i neizvêstnyh" pamâtnikah"*, Sanktpeterburg" 1881 (*Sbornik" Otdêleniâ i russkago âzyka i slovesnosti Imperatorskoj Akademii Nauk"*, t. 22, nr 5).
- Timčenko N.G., *K istorii ohoty i životnovodstva v Kievskoj Rusi (Srednee Podneprov'e)*, Kiev 1972.
- Tvorogov O.V., *Tur*, [w:] *Ènciklopediâ «Slova o polku Igoreve»*, t. 5, red. L.A. Dmitriev, Sankt-Peterburg 1995, s. 141–142.
- Ul'ânovskij V., *Ot sostavitelâ: Arheografiâ i tekstologiâ izdaniâ*, [w:] Šarleman' N.V., *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, red. V. Ul'ânovskij, Kiïv 2015, s. 115–127.
- Ul'ânovskij V., *Vlûblennyj v drevnosti zoolog: Nikolaj Šarleman' i ego issledovaniâ po istorii Drevnej Rusi*, [w:] Šarleman' N.V., *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, red. V. Ul'ânovskij, Kiïv 2015, s. 13–114.
- Vasilûk O., *Mikola Šarleman': naprovesni zapovîdnoï spravi*, Kiïv 2017.
- Vostokov" A.H., *Slovar' cerkovno-slavânskago âzyka*, t. 2, Sanktpeterburg" 1861.
- WrzeŃniowski A., *O turach w Europie, zwłaszczâ w Polsce*, „Ateneum. Pismo Naukowe i Literackie” 1876, t. 1, z. 2, s. 299–330.
- WrzeŃniowski A., *Studien zur Geschichte des polnischen Tur (Ur, Urus, Bos primigenius Bojanus)*, „Zeitschrift für Wissenschaftliche Zoologie” 1878, t. 30 – Supplement, s. 493–555.
- Zubareva V.I., *Fauna Kieva 1000 let nazad*, „Priroda” 1940, r. 29, nr 8, s. 82–86.
- Šapoval A.Ĺ., *Epistolârna spadšina V. P. Adrianovoi-Peretc v arhivah Ukraïni*, „Arhivi Ukraïni” 2018, nr 2–3, s. 227–247.
- Šarleman' M., „Slovo o polku Igoreve” z poglâdu prirodoznâvcâ, „Visti Akademii Nauk Ukraïns'koï Radâns'koï Socialističnoï Respubliki” 1940, nr 2, s. 52–55.
- Šarleman' N.V., *Iz real'nogo kommentariâ k „Slovu o polku Igoreve”*, „Trudy Otdela Drevne-russkoj Literatury” 1948, t. 6, s. 111–124.
- Šarleman' N.V., *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi*, red. V.E. Borejko, komentarze V.N. GriŃenko, Kiev, Moskva 1997.
- Šarleman" N.V., *Priroda i lûdi Kievskoj Rusi. Vospominaniâ. Avtobiografiâ. Perepiska*, red. V. Ul'ânovskij, Kiïv 2015.
- Šarleman", *Poslêdnie dni evropejskago zubra*, „Bûlleteni Har'kovskago obšestva lûbitelej prirody” 1917, r. 6, nr 1, s. 12–17.
- Šimkevič" V., B.T., Ĺ. *Dolgiĥ". Mnimyj edinorog", rimu, reëm" Vostoka, ur" i tur" Evropy, bos primigenius paleontologii*. Izd. F. I. Treskinov. Rîga 1905. Str. 85+XII tablic". Cêna 2 rublâ [recenzja], „Žurnal" Ministerstva Narodnago ProsvêŃeniâ” 1905, cz. 362, noâbr', s. 107–108.

dr **Karol Kollinger**, historyk, pracownik Instytutu Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie, adiunkt w Ośrodku Historii Kultury Materialnej Średniowiecza i Czasów Nowożytnych.

e-mail: k.kollinger@iaepan.edu.pl

Data zgłoszenia artykułu: 26 kwietnia 2024

Data przyjęcia do druku: 11 września 2024